

ARTISTIC AND STYLISTIC ORIGINALITY OF THE PREFACE "TUHFAT-UL-KHANI"

Talabasi Hamidova Dilnura Lutfullayevna

Termiz davlat universiteti 2-kurs

Ilmiy Rahbar: Homitov Dilovar Lutfullozoda

Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi (PhD)

ABSTRACT

This article is devoted to the analysis of the artistic features of the introduction to Muhammad Wafa Karminagi's "Tuhfat al-Khani," a rare monument of 18th-century Bukhara Khanate historiography. The study examines the traditional compositional structure of the introduction (hamd, na't, praise of the Khan), the art of saj' (rhymed prose), and the literary devices employed to legitimize the rule of the Manghit dynasty. Furthermore, the article explores the court traditions reflected in the text, including the "Turabardori" ceremony (inauguration on white felt), administrative ranks (Ataliq, Divanbegi, Parvonachi), and the socio-political environment of the 18th-century Bukharan court based on primary sources.

Keywords: Bukhara Khanate, Muhammad Wafa Karminagi, "Tuhfat al-Khani," court traditions, saj', Manghits, Turabardori, Ataliq.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola XVIII asr Buxoroxonligi tarixnavisligining nodir namunasi – Qozi Muhammadvafoi Karminagiyning «To'hfat-ul-xoniy» asari muqaddimasining badiiy xususiyatlari va davr saroy an'analari tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqotda asar muqaddimasining an'anaviy kompozitsion tuzilishi (hamd, na't, xon madhi), matnda qo'llanilgan saj' san'ati va Mang'itlar sulolasi hokimiyatini legitimatsiya qilishda foydalanilgan badiiy vositalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, muqaddimada aks etgan «To'rabardori» (xonni oq kigizga o'tkazib ko'tarish) marosimi, saroy mansablari (otaliq, devonbegi, parvonachi) va XVIII asr Buxoro saroyidagi ijtimoiy-siyosiy muhit manbaviy asoslar bilan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, Muhammadvafoi Karminagi, «To'hfat-ul-xoniy», saroy an'analari, saj', Mang'itlar, To'rabardori, otaliq.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу художественных особенностей введения к произведению Кази Мухаммадвафо Карминаги «Тухфат-ул-хоний» – уникальному памятнику историографии Бухарского ханства XVIII века. В работе исследуются традиционная композиционная структура введения (хамд, наат, восхваление хана), искусство саджа (рифмованной прозы) и литературные приемы, использованные для легитимации власти династии Мангытов. Особое внимание уделяется отраженным в тексте придворным традициям, таким как обряд «Турабардори» (поднятие хана на белом войлоке), описанию государственных чинов (аталык, диванбеги, парваначи) и социально-политической атмосфере бухарского двора того времени.

Ключевые слова: Бухарское ханство, Мухаммадвафо Карминаги, «Тухфат-ул-хоний», придворные традиции, садж, Мангыты, Турабардори, аталык.

Muhammadvafo Karminagiyning «To'hfat-ul-xoniy» asari XVIII asr Buxoro xonligi tarixnavisligining nafaqat muhim tarixiy manbasi, balki yuksak badiiy qiymatga ega adabiy namunasi hamdir. Asarning muqaddima qismi muallifning til mahorati va davrning saroy adabiy etiketini to'laqonli aks ettiradi.

Qozi Muhammadvafo Karminagiy asarni klassik sharq tarixnavisligi an'analariga muvofiq bir necha tarkibiy qismlar bilan boshlagan:

Basmala va Hamd: Asar an'naviy «Bismillahir-rahmanir-rahim» bilan boshlanib, Allohga hamdu sano aytiladi. Muallif Yaratganni «Molikulmulk» (Mulklar egasi) va hukmdorlarga toj-taxt beruvchi ilohiy qudrat sifatida ta'riflaydi.

Na't: Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ga bag'ishlangan qismda u zot «sayyidi anbiyo» va «xotami rusul» deb ulug'lanadi.

Sahobalar madhi: Muallif to'rt choryor – Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali (r.a.)ni alohida baytlar bilan madh etib, ularning islom xilofati ustunlari ekanligini ta'kidlaydi. Shundan so'ng muallif Muhammadrahimxonning taxtga chiqishi, mamlakatdagi tartibsizliklarga chek qo'ygani va o'ziga xon tomonidan tarix yozish topshirig'i berilgani haqida to'xtaladi[5, 52-57]. Asar matni XVIII asr saroy adabiyotiga xos bo'lgan o'ta murakkab va jimjimador uslubda, asosan saj' (qofiyali nasr) usulida yozilgan. Bu uslub matnga musiqiy ohangdorlik baxsh etib, uning badiiy saviyasini yuksaltirgan.

Muallif so'zlarni shunday tanlaydiki, jumla oxiridagi so'zlar o'zaro qofiyalanadi: «...*musallam ast, ki ba manshuri jahonmuto'i... tojdoroni poytaxt... mutamakkin bisoxt*». Yoki Muhammadrahimxon ta'rifida: «...*bikaffi kifoyatihi rafa'a qavo'ida-z-zulmi va-l'udvoni... nosiru-l-millati va-d-dunyo va-d-dini*». Bu erda «zulm va dushmanlik» hamda «millat va din» tushunchalari nasriy qofiyalar orqali bog'langan.

Bunday uslub asarning shunchaki quruq tarixiy ma'lumot emas, balki hukmdorga taqdim etiladigan «To'hf» (in'om) ekanligini ko'rsatadi. Zamondoshlar bu tilni shu qadar murakkab hisoblashganki, uni faqat maxsus bilimga ega shaxslargina to'liq tushuna olgan[5, 52,59; 4,36].

Muallif Muhammadrahimxonni madh etishda mubolag'a, istiora (metafora) va tashbehlardan mohirona foydalangan:

- Istioralar va sifatlashlar: Xonni «Qivomu-d-davla» (davlat ustuni), «Nosiru-d-din» (din madadkori) deb ataydi. Uning adolati «gulzor» va «bo'ston»ga, zulmning tugashi esa «bahor» kelishiga qiyoslanadi: «*Ba bo'stoni adlash Iram doda boj, Bahori tarab payravi xoni o'*».

- Quyosh va yulduz metaforasi: Hukmdorning shon-shuhrati va qudrati tez-tez «quyosh» (mehri jahontob) va «yuksak yulduz»larga o'xshatiladi: «*Furo'zon gasht chun mehri jahontob...*». Uning iqboli esa «saodat burjidan chiqqan yulduz» sifatida tasvirlanadi.

- Bog'dorchilik va dehqonchilik ritorikasi: Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Karminagiy xonning boshqaruvini vayrona bo'lgan o'lkani qayta gullatgan «bog'bon» mahoratiga qiyoslaydi. Uning boshqaruvi ostida Buxoroda «iqbol gullari» ochilgani va davlat «navbahor» topgani badiiy bo'yoqlarda beriladi.

Muallif o'zini xon huzurida kamtar tutib, «kamina», «banda», «zarrai muhaqqartimsol» (arzimas kichik zarra) kabi sifatlar bilan ataydi. Bu esa saroy etiketining ajralmas qismi

bo'lib, xonning ulug'vorligini yanada bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qilgan[5,59-63; 3,15-24; 2,111].

«To'hfat-ul-xoniy» asarining yaratilish tarixi bevosita Muhammad Rahimxonning shaxsiy buyrug'i («hasbulamr») bilan bog'liq. Qozi Muhammadvafoyi Karminagiy asarni yozishni xon unga 1158/1745-yilda topshirganini alohida ta'kidlaydi[4,33]. Muallif o'zini saroy ostonasining kamtar xizmatkori va «zarrai muhaqqartimsoll» deb atab, yozilgan yilnomalarni hukmdorga taqdim etishi hamda undan «qabul fotihasi»ni olishi o'sha davrning muhim adabiy-siyosiy etiketidan hisoblangan[5,13]. Asarning «To'hfata» (in'om) deb nomlanishi ham uning hukmdorga atalgan sovg'a va davlat ahamiyatiga molik asar ekanligini tasdiqlaydi,. Tadqiqotchilarning fikricha, bunday yilnomalar Mang'itlar sulolasi hokimiyatini qonuniylashtirish (legitimatsiya) va ularning qudratini namoyish etish ramzi bo'lib xizmat qilgan[3,8]. Asarda XVIII asr Buxoro xonligining ma'muriy tuzilishi va amaldorlar iyerarxiyasi yaqqol aks etgan. Davlat boshqaruvida otaliq, devonbegi, parvonachi, qo'shbegi va dodxoh kabi mansablar eng yuqori pog'onalarni egallagan[5,228-230]. Diniy tabaqa vakillari — nuqabolar, qoziylar, sayyidlar va shayxulislomlar saroyning ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat ma'naviy hayotda, balki xonni taxtga ko'tarish kabi muhim siyosiy marosimlarda ham hal qiluvchi rol o'ynaganlar. Buxoroning bilimlilar elitasi (ulamo va fuzalolar) hukmdor va xalq o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtiruvchi qatlam sifatida tavsiflanadi[3,8]. Karminagiyning o'zi ham qozi va munshiy sifatida ushbu elitaning vakili bo'lgan va saroyning eng murakkab hujjatlari hamda tadbirlarida bevosita ishtirok etgan,.

«To'hfat-ul-xoniy»da saroy muhitiga xos bo'lgan ma'rifiy yig'inlar haqida batafsil ma'lumotlar uchraydi. Muallif amirlar va davlat arkoni yig'iladigan «Suhbati omm» hamda ulamo, fuzalo va shoirlar davrasi bo'lgan «Mahfili xos» kabi majlislarni tasvirlaydi[5,21]. Ushbu yig'inlarda aqliy va naqliy ilmlar, podshohlar tarixi va adabiy asarlar muhokama qilingan. Xonlikning eng muhim siyosiy an'anasi — hukmdorni oq kigizga o'tqazib ko'tarish («To'rabardori») marosimi bo'lib, unda to'rtta yirik o'zbek urug'i (mang'it, utorchi, bahrin, saroy) vakillari va nufuzli diniy sulolalar ishtirok etishi majburiy bo'lgan[1,8]. Shuningdek, xon huzurida shoirlarning o'z she'rlarini o'qib berishi va buning uchun xon tomonidan olqishlanishi ham saroy an'analariining bir qismi sifatida qayd etilgan.

«To'hfat-ul-xoniy» asari muqaddimasining tahlili shuni ko'rsatadiki, Qozi Muhammadvafoi Karminagiy o'z asarini nafaqat tarixiy yilnoma, balki XVIII asr Buxoro xonligining ijtimoiy-siyosiy va madaniy manzarasini aks ettiruvchi yuksak badiiy namuna sifatida yaratgan.

Birinchidan, asar muqaddimasining kompozitsion tuzilishi (hamd, na't, sahobalar madhi va xon madhi) sharq tarixnavisligining klassik an'analariiga to'la mos keladi. Muallif bu an'anaviy qismlar orqali Mang'itlar sulolasi hokimiyatining ilohiy asoslarini va legitimligini (qonuniyligini) asoslab berishga intilgan.

Ikkinchidan, muqaddimada qo'llanilgan saj' (qofiyali nasr), murakkab istioralar va bog'dorchilik hamda samoviy jismlar bilan bog'liq metaforalar muallifning yuksak lingvistik mahoratini namoyish etadi. Karminagiyning o'ziga nisbatan «banda», «kamina», «muhaqqar» kabi kamtarlik ifodalarini qo'llashi esa o'sha davr saroy etiketi va adabiy protokoliniing ajralmas qismi ekanligi tasdiqlandi.

Uchinchidan, muqaddima va asarning ilk boblari XVIII asr Buxoro saroyidagi ierarxik tizim, mansablar (otaliq, devonbegi, parvonachi, qo'shbegi) va siyosiy marosimlar haqida qimmatli

ma'lumotlar beradi. Ayniqsa, xonni oq kigizga o'tkazib taxtga ko'tarish «To'rabardori» marosimida o'zbek urug'lari va diniy ulamolarning ishtiroki davlat boshqaruvida ijtimoiy konsensusning muhimligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, «To'hfat-ul-xoniy»ning muqaddimasi XVIII asr Buxoro xonligi saroy muhitini o'rganishda shunchaki kirish so'zi emas, balki davrning siyosiy mafkurasi, adabiy tili va ijtimoiy tabaqalanishini ochib beruvchi muhim manbaviy asosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurasulova F.B. Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotini o'rganishda manbashunoslik tavsifi // Tarixiy tadqiqotlar ilmiy jurnali. – Toshkent, 2024. – № 3 (5). – B. 4-12..
2. Ashrapov B.P. Grammatical Peculiarities of Personal Pronouns in «Tuhfat-ul-Khoni» by Muhammadvafoi Karminagi // Bulletin of TSUBLP. – Khujand, 2021. – P. 109-119..
3. Luck, Caleb. In the Garden of Bukhara: Agricultural Rhetoric in an Eighteenth-Century Manghit Chronicle. A thesis submitted to the University of North Carolina at Chapel Hill. – Chapel Hill, 2025. – 83 p..
4. Saidov B.L. «Tuxfat-ul-xoniy»-i Muhammadvafoi Karminagi sarqashma nodiri ta'rixii // No'mai donishgox. Ilmhoi gumanitar'i va qomeashinosi. – Xuchand, 2023. – №1 (74). – S. 31-38..
5. Muhammadvafoi Karminagii. Tuxfat-ul-xoniy. Muqaddima, ta'xii matn, nusxabadal, ta'liqot va fehxristhoi Chamshed Qurazoda va Nurullo Giyosov. – Xuchand: Nuri ma'rifat, 2017. – 976 b.